

Юрій Барабаш

ГОГОЛЕЗНАВСТВО В УКРАЇНІ Й ПОЗА НЕЮ*

Свого часу, десь на початковому етапі нашої незалежності, один американський літератор (ім'я наразі навряд чи має значення) висловився в тому сенсі, що, мовляв, тепер, після розвалу СРСР, українці, "отримавши власну державу, мову та літературу... можливо, відчують себе достатньо впевнено, щоб не претендувати більше на Миколу Гоголя як на оздобу своєї національної культури". Покишмо без коментаря зверхньо-іронічні слівця "претендувати" й "оздоба", як і, м'яко кажучи, дивне твердження, боцїмто українці тільки оце щойно від когось "отримали" свою мову та літературу; зрештою, маємо далеко не поодинокий приклад того, як західні автори пасуть задніх у своїх уявленнях про українську історію, культуру та й саму Україну, часто-густо не піднімаючись над рівнем буденної свідомості якого-небудь "гаспадіна Іванова" або "містера Сміта".

Тим часом насправді вийшло якраз навпаки: нова геополітична, націологічна, духовно-культурна ситуація в краї не тільки жодною мірою не зняла чи бодай відсунула на другий план постать М.Гоголя, насамперед проблему "Гоголь і Україна", а надала їй нової актуальності, відтак українському гоголезнавству – креативних імпульсів.

Перед реанімованим українським гоголезнавством постало завдання вельми непросте: гідно, і то під *своїм* іменем – "*ukraine*", а не накидуваним нам із різних боків "*russia*", – увійти до світової гоголезнавчої спільноти; переконливо, на рівні науки, не тільки патріотичної риторики, сказати про Миколу Гоголя таке слово, яке досі не сказав та, oprіч України, ніхто й не скаже, і щоб те слово, за Т.Шевченком, "на весь світ почули".

Щойно вжите мною стосовно сучасного українського гоголезнавства означення "реанімоване" не випадкове, адже ми, хвалити Бога, не з нуля починаємо: пріоритетна увага до української компоненти в Гоголя від початку визначала історичний вектор українських гоголезнавчих зацікавлень і студій, засадничо вирізняючи їх як із імперського російсько-советського, так і з ліберального західного контексту.

З гоголівських часів українське гоголезнавство пройшло шлях від перших приватних згадок (лист О.Сомова до М.Максимовича) та окремих журнальних реплік (А.Царинний [Андрій Я.Стороженко]), пов'язаних із українською, тоді – "*малоросійською*", проблематикою, до цілого корпусу модерних наукових розвідок.

Вихідні значеннєві орієнтири для формування українського гоголезнавства саме як *українського* дав нам Тарас Шевченко. У своїх листах, щоденникових записах,

* Доповідь, виголошена на 11-ій щорічній науковій конференції НаУКМА "Україна: людина, суспільство, природа" 24 січня 2005 року.

у поетичному посланні “Гоголю” він, найвищою мірою поцінуючи вселюдський гуманістичний пафос Гоголевої творчості, чітко зацентрував її закоріненість в українському ґрунті. Водночас Т.Шевченко першим в історії української літературної думки означив — як парадигмальну (й одну з найскладніших) проблему гоголезнавства — драматизм національної роздвоєності письменника, з жалем зауваживши в передмові до нездійсненого видання “Кобзаря”, що М.Гоголь писав “не по-своєму, а по-московському”.

Важливою віхою в гоголезнавстві, і не тільки в українському, стала поява першої біографії письменника, написаної П.Кулішем невдовзі після смерті М.Гоголя на основі розповідей матері, родичів і друзів, упорядкування й видання ним гоголівських творів і листів. Щоправда, 1857 року П.Куліш надрукував у часописі “Русская беседа” епілог до російського перекладу свого роману “Чорна рада”, а року 1861-го в “Основе” огляд Гоголевих повістей “з українського життя”, висловивши там і там різко критичні, далеко не безсумнівні (хоча й не в усьому безпідставні) оцінки та висновки (“Незнание нравов и обычаев украинских, неуважение к человеческой личности украинского простолюдина так и разит на каждом шагу в первых повестях Гоголя”. — Основа. — №11—12. — С.10). Ці Кулішеві виступи, попри їхню суб’єктивність, і полеміка з ними Михайла Максимовича, що з’явилася слідом на сторінках тієї ж “Русской беседы” та тижневика “День”, інспірували формування українського струменя в загальноросійському гоголезнавстві.

Вартий уваги парадокс цього історично-літературного епізоду: статті П.Куліша та М.Максимовича друкувалися, з огляду на тодішню реальну мовну ситуацію в Російській імперії, російською (“владычній”, за висловом самого Гоголя) мовою, до того ж у часописах слов’янофільського спрямування, далеких, звісно, від найменших натяків на українофільство. А тим часом стрижнем, “нервом” цих публікацій була якраз проблема *української природи* таланту М.Гоголя, особливостей його світо- й самовідчуження як українця родом і духом. Треба сказати, що згаданий мовний парадокс на тривалий час, певною мірою аж до наших днів, став однією з характеристичних рис гоголезнавчої україністики. При цьому неважко помітити, що основний вододіл проходить не в мовній площині; простежуємо його там, де виявляються *позиції* дослідників у питанні про українське коріння Гоголя, налаштованість цих дослідників (або, навпаки, їхня неготовість) до осягнення й оцінки — позитивної чи негативної — “українського чинника”, а то й цілковитої, незрідка демонстративної, його ігнорації. То ж бо факт, що й у XIX, і у XX ст.ст., поряд із суттєво важливими з методологічного погляду заувагами про гоголівську спадщину Івана Франка та Михайла Драгоманова (до речі, на мою думку, поки що мало нами систематизовані й досліджені), відомо чимало гоголезнавчих праць російськомовних, але перейнятих пієтетом до Гоголевого українства, глибоким проникненням у його сутність, що дає всі підстави розглядати їх у контексті саме українського гоголезнавства.

Останнє у другій половині XIX ст. збагачується цілою низкою публікацій, переважно російськомовних (зокрема, в часописі “Киевская старина”), але присвячених вивченню українського Гоголевого родоводу, в якому, поряд із полковником Остапом Гоголем, імовірним предком письменника, знаходимо представників елітних козацьких родин — Скоропадських, Лизогубів, Танських, Трощинських. Друкуються біографічні матеріали, документи, спогади про дитячі роки майбутнього письменника, причинки до його перебування в Ніжинській гімназії вищих наук та в ліцеї кн. Безбородька, до характеристики родинного й хатнього

оточення: батька В.Гоголя — літератора, автора кількох українських комедій, матері, діда, бабусі, Д.Трощинського та його маєтку в Кишиневі, цих “українських Афінах”, осіб, які входили до кола друзів Гоголів-Яновських, зокрібна Василя Капніста, відомого своїми автономістськими поглядами.

Подібні процеси активізувалися в Україні в першому десятилітті ХХ ст., що пов’язано було з двома датами — 50-ми роковинами смерті письменника (1902) і 100-літтям від дня його народження (1909). Триває пильне вивчення гоголівського родоводу (О.Лазаревський, В.Модзалевський), біографії (М.Сперанський, В.Науменко, М.Коробка, П.Владіміров), родинної хроніки (В.Чаговець), формується українська бібліографія гоголіани (І.Стешенко, В.Дроздовський).

Водночас в українському гоголезнавстві — попри, як уже зазначалося, його тодішню переважну російськомовність — поступово увиразнюється тенденція до переходу від емпіричних матеріалів на рівень глибшого, “стереоскопічнішого” осягнення національної природи Гоголевої спадщини. Простежуються її генетичні зв’язки з українською фольклорною та літературною традиціями, зокрема, з народною демонологією, національним бароко, зі шкільною драмою й вертепним театром (В.Перетц, М.Петров, М.Сумцов, С.Шелухін, В.Розов, Г.Галаган, А.Кадлубовський), зближення й розбіжності із творчим доробком Т.Шевченка (публікації в московському часописі “Украинская жизнь”). У науково-публіцистичних статтях Михайла Грушевського, Сергія Єфремова (чи не перших ластівках *україномовного* українського гоголезнавства), у студіях Олександри Єфименко зроблено спроби, у річищі Шевченкових зауваг, окреслити і проаналізувати не тільки українську природу гоголівського мистецького таланту, його людської вдачі, а й притаманні їм суперечливість, фатальну двоїстість, які у висліді великою мірою зумовили духовну драму письменника; до того ж ці риси розглядаються на соціальному та ідеологічному тлі колоніального становища України, як типові прикмети історичної та соціопсихологічної хвороби національного характеру — явища, що згодом буде схарактеризоване поняттям “малоросійство”.

Означеній тенденції протистояла позиція тих авторів, найчастіше — як і буває зазвичай — зросійщених українців, які відкидали саму думку про українську складову у творчості М.Гоголя або не надавали їй істотного значення, намагаючись убгати письменника в рамці так званої “загальноросійської” культури (Нестор Котляревський, Д.Овсянко-Куликовський, В.Зіньківський).

У своєрідних модифікаціях, а незрідка і трагічно-фарсових формах, це протистояння українського гоголезнавства й гоголезнавства “малоросійського” дістало продовження, ба більше, загострилося за підсоветських часів. Протягом 20-х років, у період нетривкої, нетривалої й наперед приреченої на швидке придушення українізації, ще можливе було з’явлення праць, подібних до розвідки Павла Филиповича про українську стихію у творчості Гоголя; проте вже тоді їх піддавалося брутальним ідеологічним нагінкам, а небавом, у розпалі сталінських репресій, вони назагал були вилучені — часто-густо слідом за авторами — з літературного й наукового вжитку. За півстоліття, до кінця 80-х років, гоголезнавство в УРСР — фактично “малоросійське” за своїм статусом — не вельми поповнилося значущими дослідженнями з української проблематики; автори тих нечисленних студій, в яких її все-таки заторкувалося (О.Білецький, В.Петров, Н.Крутікова, О.Карпенко), змушені були робити це вкрай обачливо, з різного роду замовчуваннями та ритуальними застереженнями, з озиранням на партійну критику, яка, втім, все одно не барилася з вишукуванням то відступів від класового підходу, то слідів буржуазно-націоналістичної “теорії єдиного потоку”, то

недооцінки революційного руху в Росії й живодайного впливу російської літератури або ще якихось “збочень”. Натомість сірим потоком сунули товстелезні монографії, статті, дисертації, в яких ідеологічно підставовою була теза про безмежну любов Гоголя до Росії, його внесок у “віковічну братню дружбу” двох народів.

За цих умов активну роль в українському гоголезнавстві природним чином перебирають на себе не інфіковані вірусом “найпередовішої методології” вчені й літератори на еміграції та в діаспорі, які, відповідно до обставин, друкують свої розвідки як українською, так і англійською, німецькою, французькою, російською мовами. Дмитро Чижевський неодноразово посилається на Гоголя у своїх фундаментальних працях із історії української літератури та філософії, зокрема, ним висунуто ідею про типологічні паралелі між Гоголем і Г.Сковородою, яка в подальшому дістала підтвердження та обґрунтування в українському гоголезнавстві і сковородинознавстві; поряд із цим Д.Чижевський оприлюднив низку піонерських студій із питань гоголівської естетики, поетики, релігійності, перейнятих українськими ремінісценціями. “Джерелом нашої національної прози” назвав творчість М.Гоголя Юрій Шерех (Шевельов), її він бере за найвищий взірць і критерій при аналізі сучасної йому української літератури. Юрій Луцький розглядає М.Гоголя в порівняльно-типологічному аспекті, зіставляючи його з Т.Шевченком під кутом зору проблеми національної ідентичності; його перу належить також адресований англомовному читачеві нарис життя та творчості письменника й огляд провідних тенденцій у сучасному, зосібна українському, гоголезнавстві. Дмитро Донцов, Євген Маланюк, Юрій Липа у своїх публіцистичних гоголезнавчих есеях зосереджують увагу на національному роздвоєнні письменника, вбачаючи у феномені М.Гоголя типовий випадок “малоросійства”, духовного зламу. Водночас у працях деяких авторів, переважно з повоєнної еміграційної хвилі (П.Голубенко, Ю.Косач, О.Стромецький), дається взнаки суто ідеологічна тенденція до потрактування М.Гоголя як мало не борця з імперією, свідомого діяча національного резистансу. Помітний внесок в українське (і то загальноукраїнське) гоголезнавство зроблено І.Мірчуком, О.Оглоблиним, М.Глобенком, В.Чапленком, Ю.Бойком-Блохином, Г.Грабовичем, О.Ільницьким. (Докладніше це відгалуження українського гоголезнавства я розглядаю у книжці “Гоголь у літературній свідомості українського зарубіжжя”, яка нещодавно вийшла в Сімферополі).

Після 1991 року гоголезнавство в Україні, звільнившись від півторасотлітніх імперських нашарувань, від недвиги комуністичної ідеології та цензурних пут, вийшло на новий рівень. Про вирішальні й необоротні зміни, можливо, зарано говорити, однак публікації (почасти російськомовні) останніх літ – Дмитра Наливайка, Ніни Крутікової, Миколи Жулинського, Вадима Скуратівського, Мирослава Поповича, Павла Михеда, Олександра Ковальчука, Володимира Звняцьковського, Ігоря Мойсеїва, Тамари Гундорової, Віри Агеєвої, Оксани Нахлік, Тетяни Агаєвої, Олександра Киченка, Оксани Супронюк (значна частина з них друкувалася в ніжинських “Гоголезнавчих студіях”), дарма що не всі вони рівноцінні й не завжди незаперечні, засвідчують появу в нашому гоголезнавстві обнадійливих моментів новизни.

Чи не найосновніше те, що в дослідженні українського етноментального та етнопоетичного шару Гоголевої творчості наукове начало чимдалі помітніше превалює не тільки над імперськими ідеологемами, а й над “підлітковим” мітинговим пафосом недавніх літ, який поступається поглибленому, “дорослому” аналізу. Увага гоголезнавців зосереджується на вузлових проблемах – національна

ідентичність, ментальні особливості світовідчуження й естетичних засад, закоріненість творчості в національній фольклорній та духовно-літературній традиції, дихотомічність Гоголевої мови (тобто роль української компоненти в його російськомовному “ідіолекті”), природа “малоросійства” Гоголя, драма його національного роздвоєння й духовного зламу, релігійно-етичні шукання, профетичні, сливе “апостольські” інтенції письменника, суперечливі, почасти хворобливі риси психічного складу тощо. Усе це природним чином веде до розширення плацдарму досліджень, які виходять за рамці лише “українських” творів, до Гоголевої спадщини як цілості, єдиного “тексту”, включаючи (вважається – стовідсотково “російські”) петербурзькі повісті, “Ревізора”, “Мертві душі”, аж до затаврованих “несамовитим Віссаріоном” (а слідом – бездумно – й нами) “Вибраних місць із листування з друзями”. При цьому українське гоголезнаство збагачує свій науковий арсенал за рахунок досвіду (до речі, іноді критично оцінюваного) західного та екзильного гоголезнаства, що раніше відкидався як поспіль “буржуазний” і “націоналістичний”, сміливішого (хоча часом і з методологічними втратами) застосування новітніх літературознавчих методів і технологій, виходу в широкий контекст світової гуманітаристики – від філософії, історії, культурології до психології, психоаналізу, релігієзнавства та біблійної екзегетики.

Змушений наразі обмежитися сумарною характеристикою означених процесів, які, річ ясна, заслуговують докладного розгляду, я натомість хотів би торкнутися, бодай коротко, деяких актуальних проблем і “викликів”, що постають сьогодні перед українським гоголезнаством.

Річ у тому, що, поховавши (думалося, без вороття) “лихо давнє” – старі, російсько-советські імперські схеми, ми опинилися перед “лихом сьогочасним” – реінкарнацією тих схем у вигляді *неоімперських* (і то, прецінь, ще агресивніших) тенденцій.

Пошлюся на недавні праці кількох російських гоголезнавців, що їх єднають – урупнено взявши – три засадничі позиції.

Перша – це ігнорування, точніше, войовниче відкидання самого натяку на українську генезу та природу Гоголя як особистості і як мистця. “Гоголь был чисто-русский человек, а не малоросс, каким его желают представить...” – співчутливо цитує Ігор Виноградов одного із Гоголевих сучасників-росіян і далі робить цю думку наскрізною у своїй книзі “Гоголь – художник и мыслитель. Христианские основы мирозерцания”; скажімо, він вважає, що у “Вечорах на хуторі біля Диканьки”, зокрема в “Сорочинському ярмарку”, немає “ничего “национального”, собственно украинского, вызывающего особенную любовь к родному краю...”.

Позиція друга: намагання цілком, усього як є, імплантувати М.Гоголя до ортодоксії одержавленої московської церкви, витлумачити його творчість під кутом зору “православного кода русской литературы” (формула Івана Єсаулова з його книжки “Категория соборности в русской литературе”). Цю позицію інший автор, Володимир Воропаєв (професор Московського університету), постулює як *єдино* правильний і всеосяжний критерій для розуміння М.Гоголя. “...Только в этом случае, – пише він у книжці “Гоголь. Над страницами духовных книг”, – его (тобто Гоголеві. – Ю.Б.) произведения начинают раскрываться перед читателем...”.

І, нарешті, позиція третя, яка “логічно” впливає з двох попередніх, – прив’язування Гоголя до імперського воза, інтегрування його і як письменника, і як мисленника, і як особистості до системи політичних та ідеологічних вартостей

імперії. Тут і безмежна любов до особи “Государя”, і запобігання ласки міністра Уварова, і моральна підтримка жандармських акцій проти польських повстанців... Щодо останнього, то, треба визнати, що московським гоголезнавцям сам М.Гоголь таки добре прислужився другою редакцією свого “Тараса Бульби” з отим сумнозвісним прославлянням “русского царя”. Та все ж ставити гоголівську повість нарівні з віршем О.Пушкіна “Клеветникам России”, називати її “ілюстрацією” до цієї апології імперських інвазій, як те робить І.Виноградов, — це вже, погодьмося, занадто навіть для московства...

Ніде правди діти, світоглядних збочень, моральних компромісів і зигзагів було на життєвому шляху М.Гоголя задосить, але, попри все, ні полякофобом, ні царевим попихачем, ані пахолком тих попихачів він не був. Думав (примушував себе думати), що виступає патріотом “великої Росії”. Та насправді залишився самим собою — Гоголем, сином української землі, нащадком козацького роду...

Постає природне запитання: чим відповідає українське гоголезнавство на неоімперські тенденції? І чи відповідає взагалі?

Не знаю, можливо, я в своїй за-хутір-михайлівській глушині щось пропустив повз око (за що наперед перепрошую), але зараз на пам’ять спадає лише вагома полеміка Павла Михеда з Володимиром Воропаєвим (до речі, у *московському* часописі “Вопросы литературы”).

Цим не хочу сказати, нібито вважаю саме таку, пряму полеміку, оте, словами Юрія Шевельова, “перелаювання через тин”, мало не основним завданням нашого гоголезнавства, — аж ніяк (хоч і мовчання, їй же право, не завжди золото). Про мене, найадекватнішою і, головно, найефективнішою відповіддю московським опонентам була б концентрація наукових зусиль — з міцною методологічною екіпіровкою і в ракурсі традицій національної гуманітаристики — на фундаментальній розробці та *об’єктивному* висвітленні перекручених тими опонентами, а oprіч того, і справді суперечливих, заплутаних або недостатньо розроблених проблем Гоголевої творчості, її національного “грунту” і сповненої духовного страдництва “долі” (перезфразовую пастернаківську метафору “почвы и судьбы”).

Одна з таких проблем — приналежність Гоголя до тієї чи тієї національної літератури, російської або української. Проблема (щоб не сказати — хвороба) у гоголезнавстві за давнєна. Зіткнувшись в особі та творчості М.Гоголя з феноменом первісно двоїтим, дихотомічним, зосібна щодо мовного чинника, коли в російській стихії, але під потужним впливом українського ферменту, витворювався неповторно гоголівський варіант російської літературної мови, наука досі не зуміла знайти до цього феномена методологічного “ключа”. Поки що маємо самі сахання в рамках нехитрої схеми “або—або”: або “*чисто русский писатель*” (а українське етнокультурне підґрунтя — то сепаратистська вигадка); або, навпаки, беззастережно-український письменник (тобто, виходить, мова в мистецтві слова нічого не важить); або третє і найпростіше — “розполовинення” Гоголевої спадщини на дві автономні національні частки (як це зроблено у двотомній шкільній хрестоматії)... Щось схоже подибуємо й у діаспорній гоголіані: то — “відщепенець” і “перекинчик”, а то замалим не український Валенрод чи “Штірліц” у російській літературі...

Такі сахання — то глухий кут. Мусимо — подобається це комусь із нас чи ні — розглядати М.Гоголя в контексті російської літератури, бо це відповідає дійсності. Відповідає, однак, лише з найважливішим і доконечним застереженням — не випускаймо з поля зору засадниче, ключове для осягнення М.Гоголя питання

про *українську складову* його спадщини, її етнонаціональні витоки, риси національної ментальності письменника як правдиво “української людини” (вислів М.Шлемкевича) й виявлення цих рис у його творчості, дарма що всуціль російськомовній. Тобто збагнути діалектику цієї творчості як явища амбівалентного, як контрверсію між національно-духовною сутністю та іншонаціональною формою її втілення, осягнути спадщину М.Гоголя як російськомовне відгалуження української культури, як випадок виявлення засобами чужої мови національного ества. Така робота в нас іще попереду.

Відтак — і осмислення місця та значення М.Гоголя в російському та українському літературних контекстах.

У російській історії літератури міцно закорилася ціла низка міфів про М.Гоголя: як глибоко розумів його творчість О.Пушкін, як він опікувався “хитрим малоросом”, навіть підказував йому сюжети, або про так звану натуральну школу, що нібито цілком вийшла з гоголівської “Шинелі”, і т.ін. Тим часом факти не збігаються з міфами. Правда, що О.Пушкін своїм авторитетним словом підтримав у пресі (спасибі йому) “Вечори на хуторі біля Диканьки”, але правда й те, що він їх, суттю, не зрозумів, не піднявся у своїй оцінці вище російської *буденної* літературної свідомості, не знайшовши у “Вечорах” нічого, крім “простодушной веселости”, “описания племени поющего и пляшущего”, і не почувши, скажімо, у фіналі “Сорочинського ярмарку” пронизливої ноти екзистенційного дисонансу, мотиву людської самотності. Схоже сталося і з повістю “Шинель”. На неї тривалий час дивилися під кутом зору петербурзького “фізіологічного нарису”, не помітивши й не збагнувши в цьому “трансцендентальному анекдоті” (як пізніше означив “Шинель” В.Набоков) ні міфологічного виміру, ані метафізичного сенсу.

Наважуся так сказати: визнання та слави М.Гоголю в Росії вистачало, бракувало *розуміння та спадкоємства*. Зі своїм неповторним “гоголівським бароко”, зрощеним на українському ґрунті, він, властиво, так і залишився *самотнім* у російській літературі, і то на довгий час, може — до Андрія Белого, може — до Булгакова; якщо ж мати на увазі не зовнішні, поверхові ознаки, а національну сутність, то, може, й назавжди...

Проблема ця, як на мою думку, заслуговує на пильну увагу наших гоголезнавців, усієї української русистики, якщо вона хоче бути не репрезентантом на терені України русистики російської, а питомою часткою *української* науки.

Що ж до україністики, то не думаю, щоб перед нею багато було проблем більш значущих, ніж уповні осягнути “випадок Гоголя” як одну із двох основних — поряд із Шевченком — складових парадигми української національної культури, у цілому духовного життя нації. Щоб обох наших велетнів, а з ними і всю Україну видно було — скажімо словами самого М.Гоголя — “далеко у всі кінці світу”.

